

Η Ανταλλαγή Πληθυσμών στην Κρήτη:

Αυτοί που έφυγαν.

Η θεσμική θέση των μουσουλμάνων της Κρήτης¹

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

1. Εισαγωγή

Η Συνθήκη της Λωζάνης επέφερε κοσμογονικές αλλαγές στη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, ιδίως ως προς την εδαφοποίησή της και την εθνοτικής της σύσταση. Ως προς αυτή τη δεύτερη πτυχή, η Ανταλλαγή Πληθυσμών, και μάλιστα εξ αιτίας του υποχρεωτικού της χαρακτήρα οδήγησε στην υποχρεωτική προσφυγιά εκατοντάδες χιλιάδες έλληνες μουσουλμάνους πολίτες, τουρκόφωνους, ελληνόφωνους ή σλαβόφωνους. Ειδικά στην Κρήτη, η Ανταλλαγή ανάγκασε το σύνολο των μουσουλμάνων να ξεριζωθούν από της πατρογονικές τους εστίες, και να χαθούν συνήθως στην λήθη των επόμενων γενεών, αλλά και του ενδιαφέροντος των ερευνητών. Για τον λόγο αυτό το νομικό καθεστώς που ίσχυε για τους μουσουλμάνους στην Κρήτη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μάλιστα, αποτέλεσε θεσμική γέφυρα μεταξύ της Κρητικής Πολιτείας και του ελληνικού κράτους. Το καθεστώς που εφαρμόστηκε στην Κρήτη βασίστηκε στη λογική του μιλλέτ, κατάλοιπο του οθωμανικού διαχωρισμού των εθνοθρησκευτικών κοινοτήτων και απονομής προνομίων. Ο θεσμός αυτός συνέβαλε στην συγκρότηση του νομικού, πολιτικού και ιδεολογικού παραδείγματος και το οποίο καθόρισε τη σχέση του ελληνικού κράτους με τους μη χριστιανούς πολίτες του.

Ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος εργάστηκε εντατικά για την εν τοις πράγμασι επιτυχία της αρχής της ισότητας για όλους τους πολίτες, χριστιανούς και μουσουλμάνους, στην Κρήτη και την Ελλάδα, ως προϋπόθεση επίτευξη κοινωνικής ειρήνης. Ήδη το 1906 διέβλεπε από την Κρήτη ότι η Ελλάδα «θα καταστή ημέραν τινά και μουσουλμανική δύναμις» με την εδαφική της εξάπλωση. Έτσι, το καθεστώς προστασίας των μουσουλμάνων της Κρητικής Πολιτείας θα κληροδοτηθεί στην Ελλάδα, με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων (Συνθήκη του Βουκουρεστίου 1913) και θα καταργηθεί με την εφαρμογή της υποχρεωτικής ανταλλαγής ελληνοτουρκικών πληθυσμών το 1923 και την ελαχιστοποίηση των μουσουλμάνων του νησιού.

2. Η εμπειρία της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913)

Η αντιμετώπιση ή ρύθμιση, παραγνώριση ή καταστολή της εθνοθρησκευτικής, ή γλωσσικής διαφοράς, υπάχθηκε σε μια σειρά παράγοντες που άπτονται πολιτικών, εσωτερικών και διεθνών παραγόντων και ενίοτε αποκρυσταλλώθηκε μέσα από κανόνες δικαίου. Η θεσμική εμπειρία της βραχύβιας Κρητικής Πολιτείας και ο ρόλος του Βενιζέλου είχαν σημαντική επίπτωση στα όσα συνέβησαν τα επόμενα χρόνια στο ελληνικό βασίλειο.

Το νομικό καθεστώς της μουσουλμανικής κοινότητας στην αυτόνομη Κρητική Πολιτεία υπήρξε ίσως η πλέον επεξεργασμένη διαχείριση της πολυπολιτισμικότητας που εφαρμόστηκε ποτέ από ελληνική διοίκηση. Διαμόρφωσε το νομικό, πολιτικό και ιδεολογικό παράδειγμα, και καθόρισε τελικά τη σχέση του ελληνικού κράτους με τους μη χριστιανούς πολίτες του, ακόμα μέχρι και

1. Το κείμενο αυτό βασίζεται στις μελέτες του συγγραφέα που αφορούν τους μουσουλμάνους στην Ελλάδα: Κ. Τσιτσελίκης, *Old and New Islam in Greece*, Martinus Nijhoff, 2012, Κ. Τσιτσελίκης & Δ. Χριστόπουλος, «Από το πολυπολιτισμικό «μέγα όνειρον του Ελληνισμού» των αρχών του 20ου στην «πολυπολιτισμική πραγματικότητα» των αρχών του 21ου αιώνα», Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι συνταγματικές αναθεωρήσεις από το χτες στο σήμερα, Αρ. Βατσάκης & Μ. Τσαπόγας (επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»/ΑΝ. Σάκκουλος, Αθήνα/Κομοτηνή, 2008, σελ. 163-187.

Η ελληνική αντιπροσωπεία. Καθιστοί, στην πρώτη σειρά, από αριστερά:
Δημ. Κακλαμάνος, Ελ. Βενιζέλος, Ανδρ. Μιχαλακόπουλος και Αλ. Μαζαράκης.
Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου

σήμερα, σε πείσμα της επικράτησης του εθνικού φαινομένου.

Ο Βενιζέλος έπαιξε σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό και εφαρμογή της πολιτικής αυτής σχετικά με την νομική θέση των μουσουλμάνων του νησιού. Εργάστηκε με πάθος για την εγκαθίδρυση μιας «απόλυτης ισότητας χριστιανών και μουσουλμάνων», όπως έλεγε ο ίδιος, και μερικές φορές τασσόταν «υπέρ της μουσουλμανικής μειονότητας», όπως τον κατηγορούσαν οι πολιτικοί του αντίπαλοι. Ακόμα και όταν οι μουσουλμάνοι βουλευτές ήταν αντίθετοι με την πολιτική του κόμματός του, προέκρινε τα «νομικά συμφέροντα των μουσουλμάνων», καθώς πίστευε ότι με τον τρόπο αυτό εξυπηρετούσε τα «εθνικά συμφέροντα».²

Στην Κρητική Πολιτεία, οι μουσουλμάνοι ήταν αναγνωρισμένη οντότητα με ειδικά δικαιώματα κατά το πρότυπο του μιλλέτ αλλά και ως ισότιμοι πολίτες με την έννοια της μειονότητας. Εκπαιδευτικά, πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα, καθώς και η εφαρμογή του ισλαμικού οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου ήταν κατοχυρωμένα σε συνταγματικό επίπεδο³. Ειδικοί νόμοι καθόριζαν το νομικό πλαίσιο προστασίας των μουσουλμάνων στη βάση του κοινοτισμού διατηρώντας το θεσμικό σύστημα εσωτερικής κοινοτικής οργάνωσης⁴ το οποίο εν πολλοίς αποτελεί συνέχιση του προηγούμενου οθωμανικού καθεστώτος.

Η μουσουλμανική κοινότητα αντιπροσωπεύονταν στο Κρητικό Κοινοβούλιο και στην τοπική αυτοδιοίκηση μέσα από ειδική ποσόστωση. 138 έδρες του Κοινοβουλίου ήταν κατοχυρωμένες για χριστιανούς και 50 για μουσουλμάνους βουλευτές. Οι τελευταία εκλέγονταν σε καθορισμέ-

2. Πρακτικά της Κρητικής Συνέλευσης, Επίσημος Εφημερίς, Συνεδρίαση της 25ης Νοεμβρίου 1906, Δ', Χανιά 1912, σ. 778 και Συνεδρία της 2ας Οκτωβρίου 1907, Α, 1907, Χανιά 1911, 24.

3. Για το κείμενο των Συνταγμάτων του 1899 και 1907 της Κρητικής Πολιτείας βλ. Ε.1 Ταλώς 1995, 214 και 292 αντίστοιχα.

4. Το νομικό καθεστώς των μουσουλμανικών κοινοτήτων ρυθμιζόταν από μια σειρά ειδικών νόμων: Ν. 145/1900, Στ.1 Ταλώς 1996, 420, Ν. 434/1901, Στ.3 Ταλώς 1996, σ. 1112, Ν. 727/1907, Στ.3 Ταλώς 1996, 1401.

νες περιφέρειες, ενώ οι μουσουλμάνοι ψηφοφόροι αποτελούσαν ξεχωριστό εκλογικό σώμα⁵. Το 1909 το Κοινοβούλιο («των Ελλήνων εν Κρήτη», πλέον) μείωσε τον αριθμό των εδρών γενικά αλλά και την αντιπροσώπευση των μουσουλμανικών εδρών, σε 114 προς 16.

Η Ορθοδοξία ανακηρύχθηκε ως «η επικρατούσα θρησκεία» (αρ. 2, Σύνταγμα 1907) ύστερα από μακρές συζητήσεις. Ακόμα και εάν η ελληνική ήταν η μητρική γλώσσα της συντριπτικής πλειοψηφίας των μουσουλμάνων, τα κοινοτικά τους σχολεία δίδασκαν την τουρκική παράλληλα με την επίσημη ελληνική. Σύλλογοι λειτουργούσαν χωριστά στη λογική των κοινοτήτων με ελάχιστες εξαιρέσεις⁶. Έτσι σταδιακά χριστιανοί και μουσουλμάνοι αμοιβαία αποξενωνόνταν και θεσμικά, καθώς τα δύο μιλλέτ είχαν πια εθνοποιηθεί και ιδεολογικοποιηθεί. Θα έλεγε κανείς ότι ο ελληνοκρητικός εθνικισμός είχε ήδη συγκροτηθεί ως αντίπαλος του μουσουλμανοκρητικού/οθωμανικού εθνισμού.

Η αρχή της ισότητας θα αποτελούσε το ιδεώδες υλικό για την διασφάλιση της συνύπαρξης των διακριτών, πάντως, κοινοτήτων: «Καθώς το ελληνικό έθνος αξιώνει να μεγαλώσει και να ενσωματώσει αλλογενείς πληθυσμούς, δεν πρέπει να διακατέχεται από στενές ιδέες σχετικά με την απονομή αξιωμάτων και τις σχέσεις μεταξύ των πολιτών, [...] πρέπει να ξεκάσει τις αδικίες και τις ανισότητες του παρελθόντος, [...] πρέπει να αναγνωρίσει την ισότητα μεταξύ όλων των πολιτών που αποτελούν το ελεύθερο κράτος, αλλά και να αναγνωρίσει, εάν χρειαστεί, και προνόμια σε εκείνες τις φυλές με τις οποίες καλείται να συμβιώσει»⁷.

Στο πλαίσιο της κατανόησης της θεσμικής εφαρμογής του συστήματος του μιλλέτ, οι μουσουλμάνοι γίνονταν αντιληπτοί από την Κρητική Πολιτεία ως μια κοινότητα, η οποία συμμετείχε στην διοίκηση μέσω ποσόστωσης. Ειδικά μέτρα λαμβάνονταν υπέρ των μελών της κοινότητας, τα οποία σήμερα θα τα αποκαλούσαμε «θετική διάκριση». Τα μέτρα θα διευκόλυναν την διαδικασία ενσωμάτωσης και θα επιτύχχαναν όρους κοινωνικής ειρήνης. Ωστόσο, η συζήτηση σχετικά με τα μέτρα αυτά ήταν συνυφασμένη με την ανησυχία να μην καταστούν προνόμια, τα οποία ενδεχομένως παραβιάσουν την συνταγματική αρχή της ισότητας. Οι μουσουλμάνοι κατείχαν ή έπρεπε να κατέχουν δημόσιες θέσεις, να διορίζονται δημόσιοι υπάλληλοι, αστυνομικοί, ή δικαστές⁸. Από την άλλη πλευρά, κοινά standards αποτελούσαν στόχο της διοίκησης ώστε να οριοθετήσουν τις σχέσεις μεταξύ πολιτών και κράτους μέσω αρχών που εξέφραζαν την ελληνική πλειοψηφία και την ελληνική εθνική ιδεολογία. Έτσι η θέση των μουσουλμάνων γίνονταν αντιληπτή περισσότερο ως εθνική μειονότητα παρά ένα μιλλέτ, σε ένα πλαίσιο διαμόρφωσης σχέσεων εξουσίας στη βάση του εθνισμού. Σχετικά με τον διορισμό μουσουλμάνων σε υψηλά κρατικά αξιώματα με ειδική εξαιρετική ρύθμιση «πίστωσης χρόνου» ο βουλευτής Χ. Καλοειδής υποστήριζε το 1906 ότι:

«Το μεταβατικό χρονικό διάστημα στο οποίο οι μουσουλμάνοι θα μπορούσαν να μορφώσουν νομικούς, ίσως να μην είναι αρκετό. Η διάταξη αυτή είχε σκοπό να δείξει ότι η Κρητική Πολιτεία θέλει να περιποιηθεί το μουσουλμανικό στοιχείο και να το κάνει κοινωνό των δημόσιων αξιωμάτων. [...] Σήμερα ψηφίζομεν Σύνταγμα, δυνάμει του οποίου καθιερούμεν την ισότητα, εξαίρεσιν επομένως ουδεμίαν απέναντι των δικαστικών θέσεων και της προσλήψεων των πολιτών εις τας δημόσιες θέσεις πρέπει να έχει το Σύνταγμα, διότι εισήλθομεν εις μίαν νέαν κατάστασιν, κατά την οποία οφείλομεν να είμεθα κανονικώτεροι»⁹.

5. Αρ. 11 και 4, Διάταγμα 31/1906 σχετικά με την εκλογή βουλευτών, Ε.1 Ταλώς 1995, 232.

6. Ένωση Χριστιανών-Μουσουλμάνων Γυναίκων Κρήτης, ιδρύθηκε με το Διάταγμα 331, 9.7.1901, Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας 45 Α.

7. Βουλευτής Κ. Φούμης, Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τ. Δ', Συνεδρίασις 33, 25 Νοεμβρίου 1906, Στενογραφημένα πρακτικά της Β' Συντακτικής των Κρητών Συνελεύσεως, σ. 779, εν Χανίοις 1912, 782.

8. Ο Βετζίχ Χατζιδάκης παραπονοείται για την απόλυσή του από τη θέση του Διευθυντή του Κοινοφελούς Ταμείου αφού είχε υπηρετήσει ως δικαστής στο Πρωτοδικείο Ηρακλείου, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου (ΑΕΒ), Μουσείο Μπενάκη, Φ. 100/1914.

9. Βουλευτής Χ. Καλοειδής, ibid.

Τουρκοκρητικοί εγκαταλείπουν την Κρήτη στα πλαίσια της συμφωνηθείσας ανταλλαγής πληθυσμών.
Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Γιάννη Θ. Διαμαντή

Τελικά, οι προτάσεις υπέρ των ειδικών ποσοστώσεων δεν πέρασαν με 69 ψήφους κατά 47. Το παρακάτω παράδειγμα είναι εύγλωττο. Ύστερα από έντονες συζητήσεις, η Κρητική Συνέλευση υιοθέτησε την πρόταση για την κατάργηση του γείσου στα πληήκια των μουσουλμάνων στρατιωτών ως ένδειξη σεβασμού του Ισλάμ. Ο Βενιζέλος, αν και θερμός υποστηρικτής των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων, ψήφισε κατά της πρότασης αυτής. Υποστήριξε μάλιστα ότι το μέτρο αυτό θα «διεύρυνε το χάσμα παρά θα το γεφύρωνε μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, το οποίο είναι εθνικό παρά θρησκευτικό»¹⁰. Ο παραλληλισμός με την συζήτηση που γίνεται στην Ευρώπη σχετικά με την μουσουλμανική μαντίλα είναι προφανής.

Σταδιακά, όσο οι χριστιανοί Κρήτες προσέβλεπαν στην ένωση με το Ελληνικό Βασίλειο μέσα από την κατοχύρωση συμβολικά των εθνικών δεσμών με την μητέρα πατρίδα, τόσο οι μουσουλμάνοι Κρήτες αντιδρούσαν και προσέγγιζαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ως μια εναλλακτική μητέρα πατρίδα και τον αναδυόμενο τουρκισμό ως το «πατρικό έθνος». Για παράδειγμα, 16 μουσουλμάνοι βουλευτές αρνήθηκαν να συμμετάσχουν και διαμαρτυρήθηκαν ζωηρά κατά της Διακήρυξης της Ολομέλειας της Κρητικής Συνέλευσης ότι η έναρξη των εργασιών της γίνεται «εις το όνομα του Βασιλέα της Ελλάδος»¹¹. Η μετατροπή του μιλλέτ σε έθνος, από τα μέσα αλλά ενδεχομένως ακόμα πιο ενεργά από τα έξω, είχε ήδη ξεκινήσει.

3. Η περίοδος του ελληνικού κράτους (1913-1923)

Με την εδαφική επέκταση της Ελλάδας μειονοτικοποιήθηκε μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων (περίπου 580.000) για τους οποίους το ελληνικό δίκαιο διατήρησε εν πολλοίς το προηγούμενο καθεστώς, σύμφωνα με τις επιταγές της Συνθήκης των Αθηνών (1913). Έτσι, ο Νόμος 147/1914 επέκτεινε το ελληνικό δίκαιο στις Νέες Χώρες, διατηρώντας ωστόσο τις ιδιαιτερότη-

10. Τροποποίηση άρθρου 1, Διάταγμα 95/8.6.1907, Πρακτικά Κρητικής Συνελεύσεως, Συνέλευση της 2.10.1907, Χανιά 1911, 73, και 8-27, 64-75.

11. Πρακτικά Κρητικής Συνελεύσεως, Β Σύνοδος, 13.11.1910, Ιστορικό Αρχείο ΥΠΕΞ, Φ. 1910 Α/6.

τες που παρουσίαζε η νομική προστασία των μουσουλμάνων. Γενικά, μπορεί να πει κανείς ότι το καθεστώς των κοινοτήτων των μουσουλμάνων της Κρήτης διατηρήθηκε σχεδόν ως είχε κατά την Κρητική Πολιτεία και κληροδοτήθηκε στη νέα εποχή με μικρές τροποποιήσεις.

Το σχετικό δίκαιο που εφαρμόστηκε από το 1913 σε όλη την Ελλάδα (και άρα και στην Κρήτη) βασίστηκε στις ρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν για τους μουσουλμάνους της Θεσσαλίας το 1881, και κυρίως στο καθεστώς των μουσουλμάνων της Κρήτης, από το 1899. Η μεταλαμπάδευση αυτή οφείλεται εν πολλοίς και στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος συνέχισε το πολιτικό πρόγραμμα διαχείρισης της εθνοθρησκευτικής ετερότητας και στην Ελλάδα, μέχρι το 1923 αλλά και αργότερα μέχρι το τέλος της πολιτικής του σταδιοδρομίας.

Το 1913 όλοι οι κάτοικοι της Κρήτης και συνεπώς και οι μουσουλμάνοι, οι οποίοι δεν είχαν μεταναστεύσει, απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια. Ορισμένοι διατήρησαν την οθωμανική ιθαγένεια ή απέκτησαν ιθαγένεια τρίτου κράτους (συνχνά ιταλική) με αποτέλεσμα την εξαίρεσή τους από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών. Μάλιστα, ένα ζήτημα ως προς την ιθαγένεια των μουσουλμάνων της Κρήτης λυβικής καταγωγής ανέκυψε μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας. Η τελευταία τους διεκδίκησε ως ιταλικής ιθαγένειας και άρα ως υπόχρεους να υπηρετήσουν στον ιταλικό στρατό, καθώς η Λιβύη αποτελούσε ιταλική αποικία. Με την ελληνοϊταλική συμφωνία της 4.7.1918 φάνηκε να λύνεται το ζήτημα, ενώ πήρε μεγάλες διαστάσεις μετά το 1923, όταν οι εγκατεστημένοι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία διεκδίκησαν τις περιουσίες των μουσουλμάνων.

Ειδικές ρυθμίσεις αφορούσαν τις δημογεροντίες, οι οποίες σύμφωνα με την Συνθήκη των Αθηνών (Πρωτόκολλο 3) απέκτησαν νομική προσωπικότητα, ενώ εκπροσωπούσαν θεσμικά τον μουσουλμανικό πληθυσμό απέναντι στις κρατικές αρχές και αναλάμβαναν την διατύπωση αιτημάτων ή την διαπραγμάτευση καίριων ζητημάτων. Για παράδειγμα, μετά την αναγγελία της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών, ο επικεφαλής της Μουσουλμανικής Κοινότητας Χανίων μετέβη στην Αθήνα επιχειρώντας να αποφύγει ή έστω να διαπραγματευτεί τους όρους διεξαγωγής της Ανταλλαγής, για να διασφαλίσει τα περιουσιακά δικαιώματα των ανταλλαξιμών. Τα μουσουλμανικά ιδρύματα, δηλαδή τα βακούφια, συνέχισαν να υπάγονται σε ειδικό καθεστώς προστασίας. Ως άμεσο στοιχείο της θεσμικής μιλλετιστικής οργάνωσης των μουσουλμάνων στην Κρητική Πολιτεία, τα ιερατικά δικαστήρια, λειτούργησαν με ρητή συνταγματική πρόβλεψη. Στην μετά το 1913 εποχή τα δικαστήρια αυτά διατηρήθηκαν, όπως και παντού στην Ελλάδα σε εφαρμογή της Συνθήκης των Αθηνών (1913). Έτσι, Ιεροδικεία λειτούργησαν μέχρι την ανταλλαγή πληθυσμών στα Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο, και Ιεράπετρα, τα οποία ασκούσαν αρμοδιότητα σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου μεταξύ των μουσουλμάνων της περιφέρειάς τους. Μάλιστα με ρητή αναφορά του, το Διάταγμα 1449/1917 της προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης, ο Ν. 727 της Κρητικής Πολιτείας διατηρήθηκε σε ισχύ ειδικά για την Κρήτη. Παρόμοια, ο Ν. 2345/1920 που έθεσε το νομικό πλαίσιο λειτουργίας των Μουφτειών σε όλη την Ελλάδα, διατύπωσε την ίδια εξαίρεση για την Κρήτη. Τέλος, ειδικές ρυθμίσεις αφορούσαν τα κοινοτικά σχολεία. Αν και γλώσσα των μουσουλμάνων της Κρήτης ήταν κατά συντριπτική πλειοψηφία η ελληνική, οι μουσουλμανικές κοινότητες διατηρούσαν ξεχωριστά σχολεία. Μετά το 1913 τα κοινοτικά «μουσουλμανικά» («οθωμανικά» ή «τουρκικά» κατά την νομική ορολογία της εποχής) σχολεία λειτούργησαν με παρόμοιο προς το προηγούμενο καθεστώς το οποίο πλέον ίσχυε και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Τα σχολεία ήταν κοινοτικά και δίγλωσσα, όπου τα ελληνικά διδάσκονταν συνήθως ως γλωσσικό μάθημα. Σπάνια, μάλιστα, γίνεται και ειδική μνεία για τους μουσουλμάνους δασκάλους της Κρήτης σε νομικά κείμενα (βλ. Πρ. Διάταγμα της 19.8.1914 για το διδακτικό προσωπικό των σχολείων των Νέων Χωρών και Ν. 1242B/1919). Οι κατά τόπο

μουσουλμανικές κοινότητες με περιορισμένα οικονομικά μέσα διόριζαν ως δάσκαλο τον ιμάμη για την διδασκαλία του Κορανίου και, εάν γνώριζε, και στοιχεία τουρκικής γλώσσας ή αριθμητικής. Αξίζει να αναφερθεί μια εξαιρετική περίπτωση διδασκαλίας της τουρκικής γλώσσας εκτός του κοινοτικού εκπαιδευτικού συστήματος: Η τουρκική γλώσσα διδάσκονταν στην Εμπορική Σχολή Ηρακλείου με έξοδα της «Οθωμανικής Δημογεροντίας του Ηρακλείου»¹², προφανώς για τους μουσουλμάνους μαθητές της.

4. Ο εθνοτικός διαχωρισμός ως τραυματική συνέπεια της Ανταλλαγής Πληθυσμών

Ήδη από τις απαρχές της ίδρυσης της Κρητικής Πολιτείας, χριστιανοί και μουσουλμάνοι ζούσαν «και μαζί και χώρια», διατηρώντας διακριτούς θεσμούς και ενστερνίζοντας βαθμιδόν αμοιβαία αποκλειστικές ιδεολογίες. Έτσι, όσο ο ελληνοκρητικός εθνικισμός τέθηκε αντίπαλος ενός μουσουλμανοκρητικού οθωμανισμού, οι δύο κοινότητες ζούσαν αμοιβαία αποξενωμένες. Όπως υποστήριζε και ο βουλευτής Κ. Φούμης το 1906: «Καθώς το ελληνικό έθνος αποβλέπει στο να δημιουργήσει και να ενσωματώσει αλλογενείς πληθυσμούς, δεν πρέπει να έχει στενές ιδέες σχετικά με την απονομή αξιωμάτων και τις σχέσεις μεταξύ των πολιτών, [...] πρέπει να ξεχάσει τις αδικίες και τις ανισότητες του παρελθόντος, [...] πρέπει να αναγνωρίσει την ισότητα μεταξύ όλων των πολιτών που αποτελούν το ελεύθερο κράτος αλλά να αναγνωρίσει, εάν χρειαστεί, προνόμια σε εκείνες τις φυλές με τις οποίες πρέπει να ζήσει μαζί». Στο πλαίσιο της θεσμικής εφαρμογής του συστήματος του μιλλέτ οι μουσουλμάνοι γίνονταν αντιληπτοί από την Κρητική Πολιτεία ως μια κοινότητα η οποία συμμετείχε στην διοίκηση μέσω ποσόστωσης. Ειδικά μέτρα λαμβάνονταν υπέρ των μελών της κοινότητας τα οποία σήμερα θα τα αποκαλούσαμε «θετική διάκριση». Τα μέτρα θα διευκόλυναν την διαδικασία ενσωμάτωσης και θα ανύψωναν το επίπεδο της πλειονότητας και μειονότητας μέσα από την επίτευξη όρων ειρήνης. Βέβαια, η συζήτηση σχετικά με τα μέτρα αυτά ήταν συνυφασμένη με την ανησυχία να μην καταστούν προνόμια, τα οποία ενδεχομένως παραβιάσουν την συνταγματική αρχή της ισότητας. Από την άλλη πλευρά, κοινές νομικές προδιαγραφές αποτελούσαν στόχο της διοίκησης ώστε να οριοθετήσουν τις σχέσεις μεταξύ πολιτών και κράτους μέσω αρχών που εξέφραζαν την ελληνική πλειοψηφία και την ελληνική εθνική ιδεολογία. Έτσι, οι μουσουλμάνοι γίνονταν ορατοί περισσότερο ως εθνική μειονότητα παρά ως μιλλέτ.

Το δίκαιο που επέβαλε η Συνθήκη της Λωζάνης τάχθηκε στην υπηρεσία των εθνικών ιδεολογιών. Έτσι, η Ανταλλαγή Πληθυσμών συμπαρέσυρε κάθε προοπτική συμβίωσης ως άμεση και καταλυτική συνέπεια της αποτυχημένης Μικρασιατικής Εκστρατείας. Τέλος, οδήγησε στην οριστική προσφυγιά τους μουσουλμάνους ελληνόφωνους Κρήτες και τον εθνοτικό διαχωρισμό των κατοίκων της Κρήτης που υποφώσκει και σήμερα ως συλλογικό τραύμα.

12. Βασ. Διάταγμα της 4/14.5.1920.